

ÉSZ ÉS VÉGTELEN – A GONDOLKODÁS HATÁRTAPASZTALATA DESCARTES-NÁL*

PAVLOVITS TAMÁS

Az abszolút végtelen az emberi gondolkodás határát jelenti. Különös, hogy éppen a végtelen szolgál határként a gondolkodás számára, a végtelen, amitől idegen minden határ és határoltság. Ennek az az oka, hogy ama képesség, amely az elvont, reflexív és diszkurzív gondolkodásért felelős: az ész vagy az értelem véges, és ennél fogva képtelen felfogni és megérteni a végtelent. A végtelen ellene szegül elgondolásának, és így az észnek a végtelen felfogására irányuló törekvése szükségszerűen kudarcot vall. Ezt a kudarcot határtapasztalatnak nevezem, mivel ebben a véges ész saját határát tapasztalja meg. E kudarc alapjában egy negatív tapasztalat, ám negativitása ellenére legalább két pozitív hozadéka van. Az egyik, hogy e tapasztalatban a gondolkodás saját természetéről, ti. meghaladhatatlan végességéről szerez rendkívül fontos ismeretet. A másik pedig, hogy a túlnani, amely megvonja magát a gondolkodástól azáltal, hogy meghaladja azt, éppen e tapasztalat által ad hírt magáról a gondolkodás számára. A határtapasztalatnak következőképpen egyszerre van etikai következménye, amennyiben az önmegismerést érinti, és teoretikus eredménye, amennyiben, még ha negatív formában is, a túlnaniról (minden lehetséges megismerésen túlnaniról) szereshető tudás általa.

A filozófia történetében számos kísérlet született annak a pozitív hozadéknak a kiaknázására, amely a véges észnek a végtelennel szemben szerzett határtapasztalatából ered. E kísérletek során a határtapasztalat más és más értelmezést kapott. Jelen tanulmányban a descartes-i gondolkodásra fókuszálok, és azt elemzem, milyen jellegű Descartes szerint az a határtapasztalat, amelyre a véges ész a végtelen elgondolása során tesz szert. Mindenekelőtt azt kell megértenünk, miben áll Descartes szerint az ész végessége, majd azt, mi jellemzi a végtelen elgondolhatóságát, végül pedig ezek alapján kerülhet sor a határtapasztalat elemzésére.

* A tanulmány a 81165 számú OTKA kutatási projekt támogatásával készült.

AZ ÉSZ VÉGESSÉGE

A határtapasztalatnak két lehetőségfeltétele van: az ész végessége, és hogy az ész valamilyen (*a priori* vagy *a posteriori*) módon viszonyban álljon a végtelennel. Descartes számos helyen hangsúlyozza az emberi ész végességét. E végesség megértéséhez először tisztáznunk kell, mit nevez Descartes észnek. Az ész vagy értelem jelölésére Descartes számos terminust használ. Latinul az *ingenium* és a *ratio*, franciául a *bon sens*, az *entendement* és a *raison* jelentik az észet. Az ész vagy értelem az akarat, az érzékelés és a képzelet mellett a lélek egy fakultása, amelynek fő funkciója, hogy az igazat megkülönböztesse a hamistól. Ez a fakultás az, amely az *Értekezés a módszerről* híres kezdősorai szerint egyenlően oszlik meg az emberek között.¹ Az ész annak köszönhetően tud különbséget tenni az igaz és a hamis között, hogy rendelkezik egy sajátos szellemi látással (*intuitus* vagy *intellectus*), amely Descartes szerint nem más, mint egy ún. „természetes világosság” (*lumen naturae*) az elmében.² Ez a látás képes közvetlenül felismerni az igazat és elválasztani a hamistól, és ennek eredménye a világos és elkülönült (*clare et distincte*), azaz evidens belátás vagy megismerés. Descartes-i értelemben tehát az ész egy olyan mentális látást jelent, amely nem közömbös az igazság iránt, hanem megkülönböztető hajlama révén éppen az igaz megismerés képessége. Ha a *bon sens* egyszerű tárgyat szemlél, akkor közvetlenül képes az igazság megragadására. Az ész látásának tárgyai: ideák. Descartes a gondolatok formáját nevezi ideának, „amelynek közvetlen megragadása révén e gondolatnak tudatában vagyunk.”³ Ideák nélkül nincsen ész, hiszen ideák nélkül semmilyen gondolatnak nem lehetnének tudatában, ám az ész nem azonos az ideákkal, mert természetét sokkal inkább egy látásmód, mintsem az ideák maguk képezik. Az ész nemcsak látja az ideákat, hanem műveleteket is képes végezni velük. Az ideákkal végzett mentális műveletek jelentik az ész következtető, azaz diszkurzív képességét. A következtetés alapja, hogy az alapelvek, tehát a kiinduló ponto és a következtetés során elvégzett minden egyes lépés igazságát világosan és elkülönítetten kell az észnek belátnia. Descartes ezt a *Szabályokban* dedukciónak nevezi.⁴ E feltétel teljesü-

¹ „A józan ész az a dolog, amely a legjobban oszlik meg az emberek között.”, *Értekezés a módszerről*, Budapest, Ikon, Matúra, 1992. 15 (Boros Gábor fordítása).

² „Intuición [...] egy tiszta és világos elmének minden kétségen felül álló felfogását [értem], amely csakis az ész világosságából születik meg.”, *Szabályok az értelem vezetésére*, In. Descartes: *Válogatott filozófiai művek*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 102 (Szemere Samu fordítása).

³ Válaszok a második sorozta ellenvetésre, In. Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Budapest, Atlantisz, 1994. 124 (Boros Gábor fordítása).

⁴ V.ö.: *Szabályok az értelem vezetésére*, 103.

lése esetén mind az alapelvek, mind a következtett vagy deduktív ismeretek igazak lesznek. A karteziánus ész tehát négy lényegi képesség segítségével határozhatjuk meg. Ezek: (1) a szellemi látás képessége, (2) az igaz és a hamis közötti megkülönböztető képesség, (3) az ideákkal végzett műveletek képessége és (4) a következtető képesség.

Mindezek alapján pontosan meg tudjuk határozni, miben is áll az ész végeessége. Az ész három oknál fogva is véges. Egyrészt, mert az ideák, amelyek által ismeretekre tesz szert formák, márpedig a forma *per definitionem* véges; véges formákból pedig az ész véges ismeretekre tehet csak szert. Másrészt, mivel az ész leglényegibb képessége, a látás, véges, ugyanis csak egyszerű fogalmakat, egyszerű ideákat és egyszerű igazságokat képes tisztán és elkülönítetten belátni, túl összetetteket már nem. Ennek a látásnak a hatóköre tehát véges. Harmadrészt pedig, mert az összetett dolgok megismeréséhez az észnek deduktív láncokat kell létrehoznia, amihez időre van szüksége, e láncolatok pedig nyilvánvalóan végesek.

Az ész tehát minden tekintetben véges és határolt. Határoltsága azonban nem jelenti azt, hogy ne vonatkozna valamilyen módon a végtelenre. A véges emberi elme ugyanis rendelkezik a végtelen, mégpedig az abszolút értelemben vett végtelen ideájával, és ennek köszönhetően a véges ész meghatározott viszony fűzi a végtelenhez. A megismerés descartes-i dramaturgiája szerint az ész azután bukkan a végtelen ideájára, miután felismerte az *ego cogito, ego existo* felfüggeszhetetlen igazságát, és vizsgálni kezdi, mi is az *ego*, mint *res cogitans*. Tudjuk jól, hogy a végtelen tökéletesség ideájából ered Isten létének bizonyossága. Jelen esetben azonban nem e bizonyosság eredetét, sem nem az ezzel összefüggő istenérv jogosságát vizsgálom, hanem a véges ész meghatározott viszonyát a végtelen ideájához.

A VÉGTELEN IDEÁJA

Az a mód, ahogyan Descartes a végtelen fogalmát kezeli, Szent Tamás örökségének tekinthető. Szent Tamás határozta meg elsőként az abszolút vagy minőségi végtelen fogalmát, szemben az arisztotelészi potenciális és aktuális végtelen fogalmaival. A minőségi végtelen fogalmát nem egy véges mennyiségből hozzuk létre tagadva a határoltságát, és azt állítva, hogy mindig hozzáadható újabb és újabb mennyiség. A minőségi végtelen nem határtalanságánál, hanem tökéletességénél fogva végtelen. Ez esetben a végtelen – a mennyiségi végtelennel szemben – olyan tökéletességet jelent, amelyhez semmi nem adható hozzá, azaz abszolút és befejezett. Descartes a végtelen fogalmát szigorúan ebben az értelemben használja, és megkülönbözteti tőle a határtalan fogalmát, amely arisztotelészi értelemben a potenciális végtelent

jelenti. A határtalant *indefinitum*-nak, a végtelent *infinitum*-nak nevezi.⁵ A határtalan fogalma (*indefinitum*) a mennyiségek, mint például a számok, a tér, az idő stb. esetében használatos. Ezekben a határtalanság egyfajta negativitást jelent, hiszen a határ hiánya jellemzi őket, ám határtalanságuk maga is viszonylagos, mert amíg növelhetőségük vagy csökkenthetőségük tekintetében nem ismerünk fel bennük határt, addig más szempontból nagyon is határoltak. Egészen más a helyzet a végtelennel (*infinitum*), ami Descartes szerint egyedül Istenről állítható. Ez Isten legfontosabb attribútuma, ezért istennévként is használatos. Ez esetben a végtelen kizárólag pozitivitást hordoz, hiszen e fogalomban semmilyen értelemben nem veszünk észre határoltságot. Jelen esetben a tökéletesség értelmében beszélünk végtelenről: olyan végtelen tökéletességről van szó, amely minden felfogható tökéletességet maradéktalanul tartalmaz. A végtelen e minőségi értelmezésével tehát Descartes a középkori hagyomány nyomdokain halad. Ellenben teljesen új módon közelít a végtelen problémájához akkor, amikor a végtelennel nem a fogalmi meghatározását, hanem annak *elgondolhatóságát* helyezi gondolkodása középpontjába. Ez a descartes-i ismeretelmélet sajátos dramaturgiájából következik: az ész először a végtelen *ideáját* veszi észre, tehát a végtelen mentális reprezentációját, nem pedig magát a végtelent.

Miként írja le Descartes a végtelen ideáját? Mindenekelőtt látni kell, hogy a végtelen ideája kifejezés ellentmondást hordoz magában. Az idea, a már idézett meghatározás szerint olyan forma, amely észlelése által az elme valaminek a tudatába kerül. A forma pedig *per definitionem* véges. Ezzel szemben a végtelen formából éppen az hiányzik, ami formává teszi: a lehatároltság. Következésképpen komoly problémát jelent, hogy miként lehetséges a végtelen ideája az elmében. Az elme azonban tud a végtelenről, van fogalma róla, ezért a végtelennel kell legyen ideája. Hogyan írható le tehát a végtelen ideája?

Egyik lehetséges megközelítés, hogy a végtelen ideáját nem véges formaként, hanem az elme intelligibilis horizontjaként, azaz egyfajta negatív formaként próbáljuk meg értelmezni. Ez esetben a végtelen azt a horizontot jelentené, amely előtt a véges formák megjelennek, és amely a véges ideák megjelenését egyáltalán lehetővé teszi. Erre látszik utalni Descartes következő megjegyzése:

„Márpedig azt állítom, hogy az a fogalom (*notion*), amellyel a végtelenről rendelkezem, a véges előtt van meg bennem, mivel csupán abból, hogy megragadom (*je conçois*) a létet, vagy azt, ami van, anélkül, hogy végesként vagy végtelenként gondolnám el, magát a végtelen létet raga-

⁵ Az *indefinitum* határtalanként történő visszaadásakor Dékány András fordítását követem. Ld. Descartes: *A filozófiai alapelvei*, I, 26.

dom meg; ám ahhoz, hogy képes legyek megragadni egy véges létezőt, szükséges, hogy valamit kivegyek (*je retranche*) a lét általános fogalmából, amelynek következképpen meg kell előznie ezt”.⁶

A meghatározatlan lét elgondolása a végtelen lét elgondolása, amelynek szükségszerűen meg kell előznie bármely véges létező elgondolását. A meghatározatlan lét formátlan és végtelen, és ez teszi lehetővé, hogy a véges létező megjelenjen a gondolkodásom előtt. Így a végtelen egyfajta horizont lenne, amelyről nem közvetlenül, hanem annak köszönhetően tudok (azaz van róla ideám), hogy a véges létezőket képes vagyok elgondolni.

Ennek az értelmezésnek azonban több dolog is ellentmondani látszik. Mindenekelőtt az, hogy ez esetben a végtelenről csak közvetett tudásunk volna, azaz a véges létezők el kellene takarják az ész elől a végtelent, és csak közvetve férhetnénk hozzá, miközben Descartes hangsúlyozza, hogy a végtelen ideája világos és elkülönített idea, tehát nyilvánvalóan közvetlenül adódik az ész számára. A másik nehézség az, hogy a végtelen így továbbra is – a potenciális végtelen mintájára – kiterjedésként értelmeződne (még ha intelligibilis kiterjedésként is), szemben azzal, amit Descartes állít, hogy a minőségi végtelent teljes egyszerűség és oszthatatlanság jellemzi.⁷

Gassendi maga is fennakadt azon a nehézségen, amit a végtelen ideájának elgondolhatósága okoz, és azt vetette ellen Descartes-nak, hogy a végtelen ideája nem lehet igaz (é. *clare et distincte*) idea, hiszen ez az idea képtelen teljes egészében reprezentálni a végtelent, hanem annak csak egy részét, mégpedig meglehetősen csekély részét tudja megjeleníteni. Ez a csekély rész pedig nem reprezentálja jobban magát a végtelent, mint ahogyan egy hajszál annak az embernek az egészét, akinek a fejbőréből kihullott – teszi hozzá. Descartes erre az ellenvetésre a következő választ adja: „nyilvánvaló, hogy az az idea, amellyel a végtelenről rendelkezünk, a végtelennek nem csupán egy részét, hanem *teljes egészét reprezentálja*, oly módon, ahogyan egy emberi ideának azt reprezentálnia kell”.⁸ Ez a válasz egyrészt világossá teszi, hogy a végtelen ideája nem egy horizont, amely előtt a véges ideák megjelennek, azaz nem egy forma inverze, vagy mátrixa, hanem maga is egy forma. Másrészt pedig hangsúlyozza, hogy a végtelen ideája mint forma *nem teszi véges-sé a végtelent*, azaz nem csupán tökéletlenül, a végtelennek csupán egy részét

⁶ Clerselier-hez írt levél, 1649. április 23, AT, V, 356.

⁷ „Ezzel ellentétben ugyanis az egység, az egyszerűség, vagyis mindannak elkülöníthetlensége, ami Istenben van, egyike, s nem is a legcsekélyebbike azoknak a tökéletességeknek, amelyek meglétét Istenben belátom”, Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Budapest, Atlantisz, 1994. 63 (Boros Gábor fordítása).

⁸ Válasz az ötödik sorozat ellenvetésre, A harmadik elmélkedéssel kapcsolatos ellenvetésekre adott válaszok, VII, AT, VII, 368 (kiemelés tőlem).

reprezentálja, hanem a végtelent teljes egészében (*totum infinitum*), azaz tökéletesen.

El kell tehát fogadnunk, hogy a végtelen ideája által, annak ellenére, hogy a nyelvi kifejezés, amely jelölni hivatott, ellentmondásosnak tűnik, maga a tökéletes végtelen, vagy a végtelen tökéletesség jelenik meg az elmében az ész számára, és hogy az ész ezzel létesít viszonyt, amikor az ideák között rábukkan. Az ész tehát ezen idea által a tökéletes végtelent észleli, a végtelenről szerez tudomást, mégpedig nem akárhogyan: világosan és elkülönítetten. A végtelen elméleti megjelenési formájának problematikussága arra az összetett tapasztalatra utal, amelyet határtapasztalatnak nevezek.

A HATÁRTAPASZTALAT

A karteziánus ész határtapasztalatának megértéséhez a végtelen ideájában rejlő ellentmondásosságot vagy pontosabban paradoxalitást kell közelebről szemügyre vennünk. A kortárs fenomenológusok nem egyszer rámutattak a descartes-i végtelen ideájának fontos fenomenológiai hozadékára. Émmanuel Lévinas szerint a végtelen ideája Descartes-nál a transzcendencia elgondolását teszi lehetővé anélkül, hogy transzcendens jellegén csorba esne. Lévinas több helyen hangsúlyozza, hogy Descartes-nál a végtelen ideája révén a gondolkodás „többet gondol annál, mint amit gondol”.⁹ Jean-Luc Marion pedig túltelített fenoménként (*phénomène saturé*) írja le a descartes-i végtelen ideáját, amelynek az a jellemzője, hogy anélkül adódik, hogy ő maga tárgyasulna.¹⁰ Mindkét esetben a végtelen ideája saját paradoxalitása révén túlmutat önmagán, valamilyen elgondolhatatlan többletet hordoz, és anélkül jelenít meg valamit, hogy azt végesítené vagy tárgyasítaná. Bizonyos értelemben e megjelenések a határtapasztalat sajátosságai, hiszen az el-nem-gondolható elgondolhatósága vagy a meg-nem-jelenő megjelenése által valami túlnani ad hírt önmagáról, valamint az emberi gondolkodás saját határoltságával szembeül.

E fenomenológiai megközelítések is jól mutatják, hogy az ész számára a végtelen ideája paradox jellegű. Egy kortárs Descartes-komentátor, Jean-

⁹ Lévinas, É. (1997): „A filozófia és a végtelen ideája” Fordította Tarnay László, In. *Nyelv és közelség*, Pécs, Jelenkor, 35. E problémáról részletesebben ld.: Pavlovits: „A végtelen ideája Lévinasnál és Descartes-nál (Lévinas Descartes értelmezése)”, In. *Transzcendencia és megértés. Lévinas etikája és metafizikája*, Szerk: Bokody Péter, Szegedi Nóra, Kenéz László, Budapest, L'Harmattan, 2008. 59-72.

¹⁰ J.-L. Marion: „Le phénomène saturé”, In. J.-L. Chrétien, M. Henry, J.-L. Marion, P. Ricoeur: *Phénoménologie et théologie*, Paris, Criterion, 1992. 124. valamint: Jean-Luc Marion: *Étant donné*, Paris, PUF, 2005. 296-309.

Baptiste Jeangène Vilmer, rámutat arra, hogy e paradox-jelleg azáltal válik explicitté, hogy Descartes hangsúlyozza: a végtelen, ahogyan az elmében megjelenik minden idea közül a legvilágosabb, ám ennek ellenére megérthetetlen és felfoghatatlan marad.¹¹ Mít is jelent a világosság és a megérthetlenség a végtelen esetében?

„Isten ideája – írja Descartes – [...] a legteljesebb mértékben világos és elkülönített is, hiszen mindaz, amiről világosan és elkülönítetten belátom, hogy valóságos és igaz, s hogy valamilyen tökéletességet tartalmaz, ebben az ideában benne foglaltatik”.¹² Világossága és elkülönítettsége mértékének megítéléséhez látni kell, hogy milyen rendű bizonyosság társul hozzá. Míg az Isten létének bizonyossága, amely a végtelen ideájából ered, az elmélkedések analitikus rendjében csupán a *cogito* után következik, addig a megismerés szintetikus rendjében az első helyet foglalja el. Ez azt jelenti, hogy Isten létének bizonyossága mind a bizonyosság foka, mind pedig elsőbbsége tekintetében megelőzi a *cogito*-t :

„nemcsak hogy ugyanolyan bizonyos vagyok ebben [ti. Isten létében], mint minden másban, amit maradéktalanul biztosnak tartok, hanem még arra is fölfigyeltem, hogy a többi dolog bizonyossága is ennek bizonyosságától függ, sőt nélküle soha semmit nem tudhatnánk tökéletesen”.¹³

A végtelen ideájából fakadó bizonyosság tehát nemcsak megelőzi a *cogito* bizonyosságát, hanem a *cogito* bizonyossága maga is a végtelenben fellelt bizonyosságból fakad. Ennek csak közvetett magyarázata az isteni igazmondás metaforája. Közvetlen oka az, hogy Descartes-nál a véges a végtelen tagadása, éppúgy, mint a tökéletlenség a tökéletesség tagadása, nem pedig fordítva; következésképpen a végtelen minden végeshez képest elsőrendű, nem csak ontológiai, hanem episztemológiai értelemben is. Nem lehetne bizonyosságom a *cogito* véges ideájáról, valamint az abban rejlő objektív és formális létről, ha nem volna előzetes és ezt meghaladó bizonyosságom a végtelen ideájáról és az abban rejlő objektív és formális létről. A végtelen ideája tehát minden ideák közül a *legvilágosabb* és a *legelkülönítettebb*, valamint minden világosság és bizonyosság forrása. Ez a végtelen ideájának pozitív oldala. Ebből ered az elme megismerő képessége: a természetes világosság és a bizonyosság, tehát ebből ered maga az ész: a képesség az igaz és a hamis megkülönböztetésére.

¹¹ Jean-Baptiste Jeangène Vilmer: „Le paradoxe de l’infini cartésien”, In. *Archives de philosophie*, 2009/3 – Tome 72, 497-521.

¹² Harmadik elmélkedés, 58.

¹³ Ötödik elmélkedés, 86.

Lássuk most a végtelen ideájának negatív oldalát, amely a megérthetlenségével kapcsolatos. Descartes több helyen hangsúlyozza, hogy a végtelen ideája megérthetetlen: „tudható, hogy Isten végtelen és mindenható, és hogy mivel lelkünk véges, sem megérteni, sem felfogni nem vagyunk képesek őt”.¹⁴ A megérthetlenség az elme és az ész végességének következménye. A végtelen megértése ugyanis azt jelentené, hogy „átöleljük a gondolkodással”¹⁵, ami véges gondolkodás esetén lehetetlen, vagy még pontosabban azt, hogy „megértjük mindazt, ami benne intelligibilis”¹⁶. A megértés képessége feltételezhetően az ész diszkurzív képességével kapcsolatos. Megérteni egy ideát azt jelenti, hogy dedukció útján kibontjuk intelligibilis tartalmát. A véges ideák esetén ez – legalábbis egy fokig – lehetséges, ám a végtelen esetén ez lehetetlen, hiszen a dedukció eljárása, mint már említettem, véges. A megértés lehetetlensége szempontjából azonos módon esik a latba a végtelen és a határtalan, hiszen mindkettő megértése végtelen elmét feltételez. Descartes ezért óva int attól, hogy akár az egyiket, akár a másikat megérteni próbáljuk, mert ezáltal elkerülhetetlenül végessé tennénk.¹⁷ Mindazonáltal különbség van abban, ahogyan az ész a határtalanhoz (*indefinitum*) és ahogyan a végtelenhez (*infinitem*) viszonyul. Míg a határtalan nem csupán megérthetetlen, hanem homályos idea, addig a végtelen megérthetlensége ellenére világos, sőt minden ideák legvilágosabbika marad.

E kettősség kezelésére Descartes két értelmi műveletet különböztet meg egymástól. Az egyik a megértés vagy felfogás, amelyet a „*comprehendere*” kifejezéssel jelöl, a másikat tiszta értelmi belátásnak, szellemi látásnak vagy egyszerű tudásnak nevezi, és az „*intelligere*” kifejezéssel jelöli.¹⁸ Míg a határtalant sem megérteni, sem belátni nem vagyunk képesek, addig a végtelent

¹⁴ Levél Mersenne-nek, 1630. május 27. Ld. még: „értelmem, amely véges, nem képes megérteni a végtelent”, Válasz az ellenvetések első sorozatára, AT, IX, 85.

¹⁵ Levél Mersenne-nek, 1630. május 27.

¹⁶ Válasz az ellenvetések ötödik sorozatára, a Harmadik elmélkedéssel szembeni ellenvetésekre adott válaszok, AT, VII, 365.

¹⁷ V.ö.: *A filozófia alapelvei*, I, 26.

¹⁸ E tekintetben szükséges beiktatni egy terminológiai tisztázást. A latin Descartes-szövegek valójában nem kettő, hanem három kifejezést használnak: *intelligere*, *concipere*, *comprehendere*, amelyek francia megfelelői az *entendre*, *concevoir*, *comprendre*. Az *intelligere*-t ráadásul olykor az *intuire* helyettesíti. Ebből az *intelligere* magyarul Boros Gábor nyomán leginkább az „értelemmel belátni” kifejezéssel adható vissza, amelyet a magyar fordítás azonban a *concipere* kifejezés magyarításaként használ (ld. a Hatodik elmélkedés elején a képzelet és az értelmi megragadás megkülönböztetését, magyar kiadás 89-90). A probléma ezzel csak az, hogy az „értelmi belátás” csak részben feleltethető meg a francia *concevoir* kifejezésnek, amelyet Descartes többértelműen használ, hol az „*entendre*” (*intelligere*), hol a „*comprendre*” (*comprehendere*) megfelelőjeként. Az egyszerűség kedvéért én a továbbiakban megértésről és értelmi belátásról, vagy egyszerűen csak belátásról fogok beszélni.

megérthetlensége ellenére képesek vagyunk belátni. Descartes a megértés és a belátás műveleteinek illusztrálására metaforákat alkalmaz, pl. a hegy vagy a tenger metaforáját. Míg a hegyet nem vagyunk képesek átölelni, azaz megérteni, addig képesek vagyunk megérinteni, azaz *tudni*, hogy *van*: „megérteni ugyanis annyit tesz, hogy átöleljük a gondolkodásunkkal, ám ahhoz, hogy egy dolgot tudjunk, elég megérinteni a gondolkodásunkkal”.¹⁹ A tiszta értelmi belátás a gondolkodás érintése. A végtelenre vonatkoztatva ezen aktus által látjuk be tisztán és elkülönítetten a végtelent annak ellenére, hogy nem vagyunk képesek megérteni, azaz felfogni mindazt, ami benne intelligibilis.

Mit is jelent tehát a *intellectio*, a belátás aktusa? Egészen biztosan egy olyan tiszta szellemi látást, amely mentes minden érzéki adattól, és tökéletesen független a képzelet működésétől. Az ész e tiszta látása eredményezi a véges ész viszonyát a végtelenhez. E látás számára tisztán és elkülönítetten tárul fel a végtelen ideája a maga tökéletességében és igazságában, miközben az idea felfoghatatlan és megérthetetlen marad. A végtelen – ideája révén – egyszerre adja magát a gondolkodásnak, és egyszerre megvonja magát tőle. Egészen pontosan ez jelenti Descartes-nál az ész határtapasztatását.

A VÉGTELEN SZEMLÉLÉSE

Mindezek után lehetségessé válik annak vizsgálata, hogyan írja le Descartes ezt a sajátos tapasztalatot. Hangsúlyoznunk kell, hogy egy valós tapasztalatról van szó a descartes-i gondolkodásban. Ez nem jelent mást, mint hogy Descartes a végtelen ideáját nem csupán funkcionálisan kezeli, azaz nem csak arra használja fel, hogy Isten létét bizonyítsa általa. Nem értek egyet azzal a Pascalnak tulajdonított *bon mot*-val, miszerint Descartes „egész filozófiájában szívesen meglett volna Isten nélkül, ám nem kerülhette el, hogy ne tulajdonítson neki egy pöccintést, amely mozgásba hozza a világot; utána azonban nincs mit kezdenie vele”.²⁰ Az ész határtapasztatásának valóságosságát azok a szöveghelyek bizonyítják, amelyekben Descartes Isten, azaz a végtelen kontemplációjáról ír.

A végtelen ideájának kontemplációja nem egyszerű művelet. Az elmét mindenekelőtt mentessé kell tennünk minden érzéki benyomástól, és teljes mértékben függetleníteni kell a képzelet működésétől. Csak ekkor válik láthatóvá a végtelen ideája. A kontempláció fő fakultása az ész, ama képessége

¹⁹ Mersenne-hez írott levél, 1630. május 27.

²⁰ Ezt a kijelentést L. Lafuma a 1001-es szám alatt közli (a magyar fordítás alapjául szolgáló Brunschvicg kiadásban nem szerepel). Valójában Marguerite Périer, Pascal unokahúga jegyezte le a *Mémoire sur Pascal et sa famille* c. írásában, ld.: Pascal: *Oeuvres complètes*, éd. J. Mesnard, Paris, Desclée de Brouwer, I. kötet, 1105.

révén, hogy rendelkezik a tiszta értelmi *belátással*, amely nem képekhez kötődik. Az ész eme képessége révén tudja a végtelen ideáját szemlélni. Ez a művelet Descartes szerint rendkívül hasznos, mivel „nincs elmélkedés, amely jobban segíthetne értelmünk tökéletesítésében, és amely fontosabb lenne, mint ez”.²¹ Ez a haszon a végtelen szemlélésének pozitív oldalához tartozik: az ész természetes világosságát nyeri a végtelentől, ezért a kontempláció által tökéletesedik. További pozitívum, hogy a kontempláció „oly nagy gyönyörűséget okozhat nekünk, amilyen csak egyáltalán elérhető az ember számára”,²² hiszen ez a művelet annak a túlvilági létmódnak a megelőlegezése, amelyet a tökéletes istenlátás boldogsága jellemez. Valószínűleg ennek tudható be, hogy Descartes szerint a kontempláció állapota megelégedettséggel (*satisfaction*) és biztonsággal (*assurance*) tölt el bennünket.²³

Ugyanakkor a kontemplációra vonatkozó szöveghelyek e művelet negatív jellegét is hangsúlyozzák. Egyrészt az a világosság, amely feltárul a végtelen ideáján, el is vakítja az észet.²⁴ Másrészt a kontempláció feltételezi és kikényszeríti az észről a megértésről való lemondást. Az tehát, ami a szellemi látás számára a kontemplációban feltárul, ellenszegül megértő képességemnek, soha nem vezethető vissza önmagamra, soha nem hajtható uralmam alá, és soha nem birtokolható.

„Azok, akik Istennek minden tökéletességét figyelmesen szemügyre veszik – írja Descartes –, és akik elméjüket minden erejükkel kontemplációjára irányítják, nem azért, hogy megértsék, hanem azért, hogy csodálják és felismerjék, milyen mértékben halad meg minden megértést, azok összehasonlíthatatlanul több világosan és elkülönítetten megismerhető dolgot találnak benne, és jóval nagyobb könnyebbséggel, mint a teremtetett dolgokban.”²⁵

A kontemplációnak tehát feltétele és eredménye a megértésről való lemondás. E lemondás a végtelen szemlélésének egyik lényegi mozzanata. Ha nem történik meg, akkor beindul a megértés folyamata, amelynek az a lényege, hogy végessé teszi a „tárgyát”. Ha azonban az ész végessé teszi, vagy végessé próbálja tenni a végtelent, akkor éppen e végesítő és tárgyiasító törekvés következtében elvétí azt. A végtelenhez való viszony egyedül e paradox hely-

²¹ *A filozófia alapelvei*, I, 19 (Dékány András fordítása).

²² 3. Elmélkedés, 65.

²³ *A filozófia alapelvei*, I, 19

²⁴ V.ö.: a Harmadik elmélkedés utolsó bekezdésének francia változatát: „adore l’incomparable beauté de cette immense lumière, au moins autant que la force de mon esprit, qui *en demeure en quelque sorte ébloui*, me le pourra permettre”, AT, IX-1, 41 (kiemelés tőlem).

²⁵ Válasz az ellenvetések első sorozatára, AT, IX, 90.

zetben tartható fent, amikor is a véges ész tárgya nem tárgy, azaz az ész nem tárgyként tekint a végtelenre, és meghagyja annak, ami valójában. A megértésről való lemondásban és az ezáltal keltett szellemi feszültségben nyilvánul meg az ész határtapasztalata. Ebben az állapotban az ész meghajlik a végtelen előtt és aláveti magát neki. Egy Mersenne-nek írt levelében Descartes azt írja magáról, hogy „csupán azért tárgyaltam írásaimban a végtelent, hogy alávessem magamat neki (*pour me soumettre à lui*), nem pedig azért, hogy meghatározzam, micsoda, vagy hogy mi nem”.²⁶ Ez az alávetés vagy meghajlás a végtelen előtt már egy etikai mozzanatot hordoz: egyfajta intellektuális alázatot, amely lemond annak megértéséről, ami természeténél fogva meghaladja a véges észet.

KONKLÚZIÓ

A bevezetőben azt hangsúlyoztam, hogy a határtapasztalatnak kettős természete van: egyrészt az emberi gondolkodás meghaladhatatlan korlátozottsága tárul fel benne, másrészt a túlnani ad hírt magáról általa. Ez a kettősség tisztán megmutatkozik abban, ahogyan Descartes leírja a végtelen elgondolhatóságát. E határtapasztalat rendkívüli jelentőségre tesz szert a descartes-i gondolkodásban. Ez jelenti ugyanis a filozófia kezdőpontját. Szemben számos antik és középkori gondolkodóval, akiknél a szemlélődés (*theoria, contemplatio*) bizonyos értelemben a gondolkodás végpontját jelentette, Descartes ebből a határtapasztalathoz olyan filozófiai tartalmakat nyer ki, amely a módszeres gondolkodás egészének megalapozását szolgálja. Az ész ugyanis a végtelen ideájának szemlélése által nyeri saját megismerő képességét, a természetes világosságot, mint az igaz és a hamis megkülönböztetésének képességét. Ugyanezen szemlélet eredménye Isten létének bizonyossága, ami szintén fontos filozófiai következményekkel jár. Az, hogy e határtapasztalat a módszeres filozófiai gondolkodás kezdőpontján helyezkedik el, valamint hogy jelentős filozófiai tartalmak nyerhetők ki belőle, magyarázza azt, hogy – noha a kontempláció a földi életben a legnagyobb boldogságot jelenti – Descartes mégis korlátok közé szorítja e tevékenységet. A Harmadik elmélkedés legvégén, miután Isten léte a végtelen ideája alapján bizonyítást nyert, Descartes ezt írja: „De mielőtt ezt alaposabban megvizsgálánám, s egyszersmind más, ebből származtatható igazságokat gyűjtenék egybe, úgy látom jónak, ha fordítok némi időt Isten szemléletére (*Dei contemplatione*)”.²⁷ A kontempláció nem lehet a végső tevékenység, hiszen

²⁶ Mersenne-hez írt levél, 1641. január 28. AT, III, 293-294.

²⁷ Harmadik elmélkedés, 65.

időt kell szálni a filozófiára is, amelynek a lehetőségfeltételei éppen csak megteremtődtek. Az, hogy csak „némi időt” fordít az elmélkedések narrátora arra a tevékenységre, amely a földi életben a legnagyobb boldogságot jelenti, arra utal, hogy a filozofálás öröme nem összemérhetetlen a szemlélődésből fakadó nagyfokú boldogsággal.